

KAPITTEL 6

«...frem af Pergamenter»

Populærformidling på bakgrunn av arkivmateriale

Roger Tronstad

Hvilke historiske kilder – eller hvilke historiers kilder – skal arkivarene formidle? Arkivarene er jo bindeleddet mellom arkivene og allmennheten.

Dette bidraget skal omhandle arkivfolks valg av kilder og bruk av historie i formidlingsarbeidet. Hensikten er ikke å drøfte hvilke valg som faktisk er gjort hittil. Hensikten er snarere å reise noen spørsmål knyttet til de utfordringene som arkivarer møter i formidlingsarbeidet, og forsøke å illustrere disse utfordringene ved hjelp av konkrete kildeeksempler. Eksempelene bærer preg av at arbeidsstedet mitt er Statsarkivet i Kristiansand.

Skal vi først og fremst trekke fram og presentere de kildene som belyser det som er mest etterspurt, eller i stedet det som er mer ukjent, oversett eller overraskende? Hvilke hindringer må forseres hvis vi ønsker å legge vekt på temaer som representerer det pirrende, uortodokse, ubehagelige, unormale, kriminelle eller unasjonale? Hva er det som eventuelt kan bli oppfattet som uetisk eller spekulativt?

Historikere – og arkivarene selv – sier av og til at arkivarene har en viss makt eller innflytelse, eller i hvert fall påvirkningsmuligheter overfor arkivbrukere og forskere, i og med at vi arbeider inne i kildearsenalene og kan bestemme hva som skal trekkes fram og formidles av ukjente kilder. Da er det viktig at vi stiller oss selv en del spørsmål, men også at vi får ønsker og kritiske tilbakemeldinger.

Før man kommer til formidlingsoperasjonen, må man vite hvilke aktuelle primærkilder som finnes. I det statlige Arkivverket og i arkivsektoren for øvrig oppbevares det enorme mengder kilder. Mange arkivdepotinsti-

tusjoner oppbevarer for eksempel 10 000–20 000 hyllemeter arkiv, det vil si 10–20 km med skriftlige historiske kilder. Det ville ta flere tusen år å lese gjennom alt. Noen oppbevarer det mangedobbelte. Med andre ord kan det være en stor utfordring å klare å finne de mest aktuelle godbitene å formidle.

Et betimelig spørsmål er om vi i tilstrekkelig grad driver formidling. Det kan godt understrekes at mange arkivdepotmiljøer, for eksempel det statlige Arkivverket, faktisk ikke har som en av sine viktigste oppgaver å drive populærformidling. For eksempel har ikke statsarkivene egne stillinger til å drive muntlig og skriftlig formidling.

Betydningen av å synliggjøre arkivene for flest mulig gjennom ulike typer formidling er riktignok vektlagt både i stortingsmeldinger og i arkivvesenets strategiplaner. Store ressurser blir derfor brukt på tilgjengeliggjøring, for eksempel katalogisering og publisering av arkivkataloger på nettstedet arkivportalen.no, og på ren kildeutgivelse for at så mange som mulig skal kunne bruke arkivene.

Men en god del spennende og viktige beretninger må vi la ligge i den forstand at vi ikke bruker ressurser på å rette søkelyset mot de aktuelle kildene. Allmennheten har likevel anledning til å oppspore kildene selv via arkivkatalogene, og i så måte er historien i hvert fall ikke utilgjengelig eller aktivt gjemt.

Spørsmålet som står igjen, er om vi bruker de «riktige» kildene når vi har pålegg og mandat om og ressurser til å drive populærformidling.

Hva er arkivformidling?

Det kan være på sin plass å drøfte noen teoretiske tanker rundt begrepet *formidling* i arkivsammenheng. Arkivformidling eller kildeformidling innebærer å formidle noe som har å gjøre med arkiver eller skriftlige primærkilder. Formidling kan skje muntlig eller skriftlig. Arkivverket driver skriftlig formidling blant annet på nett, gjennom fysiske utstillinger og i skriftserien *Arkivmagasinet*, som kommer ut tre ganger i året. Det er to naturlige målgrupper for arkivformidlingen: allmennheten og forskerne. Tankene nedenfor om arkivformidling er primært knyttet til skriftlig populærformidling på nett myntet på allmennheten, som igjen vil si det historieinteresserte publikum.

Vi kan skille mellom arkivformidling og kildeutgivelse. Ren kildeutgivelse vil si å publisere en kilde, fortrinnsvis bokstavrett, og ikke nødvendigvis noe mer enn det. Arkivverket bruker store ressurser på kildeutgivelser. På Internett legges det ut skannede bilder av kirkeboksider, panteboksider, tingboksider og skifteprotokollsider i store serier for hele landet. Man skriver av folketellinger og andre kilder elektronisk for å gjøre dataene søkbare. Det nyeste store søkbare tilskuddet er folketellinga fra 1910.

Ved kildeutgivelse blir det publiserte produktet identisk med originalkilden, og det er en lettere tilgjengelig erstatning. De mest etterspurte kildene bringes ut av betongmagasinene og inn i en digital «lesesal». Denne lesesalen heter digitalarkivet.no. Der er arkivkilder fra hele landet og fra forskjellige århundrer plassert for selvbetjening.

En kildeutgivelse utgjør vanligvis ikke mer enn kilden selv. Man kan riktignok knytte noen faktiske opplysninger til kilden, for eksempel oppgi hvor den finnes, når den er datert, og hvem som er forfatter. Vi kan også gi beskrivelser som hjelper publikum til å bruke kilden. Dette er imidlertid elementær eller praktisk informasjon mer enn formidling.

Men vi kan bevege oss et skritt videre. Vi kan fortelle hva slags type kilde det er snakk om, hva teksten gjelder, hvilken sammenheng kilden er skapt i, eller hvordan arkivet er blitt til. Vi kan fortelle om mangler og særigheter og kildens betydning for historieberetningen. Jo mer vi forteller om dette, desto sterkere preg får arbeidet av arkivformidling. Mye av det som ligger på Digitalarkivet, inneholder slike elementer i tillegg til selve kildegjengivelsen og må derfor kunne defineres som kildeformidling som tilfører kilden en merverdi gjennom å utnytte den som levning.

I arkivformidlingen kan vi selvsagt også tillate oss å gi eksempler på hva kilden selv forteller. Hensikten er å vekke interesse og oppmerksomhet og helst skape opplevelse. Men jo lenger vi går i å fortelle noe fra kilden, og dermed utnytte den som beretning, desto mer beveger vi oss i retning av faghistorikerens felt. Og arkivarer skal helst ikke gå for langt i den retningen. Vi skal i hvert fall ikke fortelle den fullstendige historien, men gjerne gi en liten bit eller et utdrag, det vil si en smakebit eller appetittvekker. Denne typen populærformidling, for eksempel ved å vise både bilde av kilden, informasjon om den og en del av beretningen, er det blitt en god del eksempler på gjennom de siste ti årene på Riksarkivets, statsarkivenes

og andre arkivinstitusjoners nettsider. Kildene kan være både tekstdokumenter, karttegninger og fotografier.

Av og til er det beretningen som er det sentrale i formidlingen, og da kan den bli illustrert ved hjelp av ulike kilder.

På Arkivverkets nettsted digitalarkivet.no ligger de fullstendige arkivseriene eller de omfattende kildene, mens man på de enkelte arkivinstitusjonenes sider finner spredte kildeeksempler eller smakebiter i form av nettutstillinger, småartikler og enkle kildepresentasjoner. Det som ligger på Digitalarkivet, forbindes nok mest med kildeutgivelser og blir da også utnyttet av publikum som kilder, slik meningen er. Den andre kategorien kan betraktes som populærformidling, som har til funksjon å presentere stoff som kan gi leserne opplevelser.

Hensikten med populærformidling – eller folkeopplysning – er ikke bare å skape opplevelser. Motivet er å skape lyst hos folk til å oppsøke oss og bruke originalarkivene. Gjennom populærformidling har vi mulighet til å gjøre publikum oppmerksom på kilder som det ikke er så lett å oppdage. Av alt det som arkivsektoren oppbevarer, er bare en svært liten del publisert på nett. Og for mange arkivbrukere er det ikke alltid det viktigste eller mest spennende som ligger der. For å finne mer relevant stoff må man oppsøke arkivinstitusjonene og bruke originalkildene. Brukerne er da ofte avhengige av å vite hvilke kilder og muligheter som finnes. Gjennom formidlingen kan arkivaren vise noen av de mulighetene kildene gir.

Brukere flest trenger å utnytte arkivkildene kun som beretning, det vil si benytte beretningen i tekstinholdet. Derfor er det tilstrekkelig at kilden er tilgjengelig todimensjonalt, altså at man ikke behøver å holde dokumentet i hånda eller å betrakte det fra siden eller granske papiret og blekket med mikroskop, slik man gjør når man utnytter et objekt som levning. Derfor brukes nettet stadig mer som den naturlige arenaen for utgivelse og formidling av skriftlige kilder.

Hvis noen nå tenker at det må være utilfredsstillende å være arkivar fordi man må nøye seg med bare å presentere smakebiter, må det minnes om at alle arkivarer, i hvert fall i Arkivverket, har forskningsrett, og dermed også anledning til å granske og formidle de mer komplekse temaene.

Wergeland og Krag om arkivskatter

Formidling har vært en naturlig oppgave for arkivarer i over hundre år. Den første riksarkivaren vår var Henrik Wergeland. På sykeleiet, ikke lenge før han døde i 1845, skrev han «Archiv-Visen». Nest siste strofe lyder slik:

Deraf roder
han Klenoder
for sit Norge frem.
Æressagn han henter
frem af Pergamenter.
Intet heller
han fortæller,
end Alverden dem.

Ifølge Wergeland elsker arkivarene å oppspore skriftlige kilder om viktige temaer og formidle disse til allmennheten. Visa kan tas som en programerklæring om å drive arkivformidling – altså en oppfordring fra Wergeland til ettertidens arkivarer.

Også for hundre år siden ble det argumentert for å drive arkivformidling – den gang på Sørlandet. Vilhelm Krag skrev i lokalavisene: «Søger man i gamle Skrifter og Dokumenter, finder man, at her har levet en Række interessante og betydelige Mænd, at her har foregaaet mærkelige og skjæbnesvangre Begivenheder; – men hvad ved vi derom?» Han sier videre: «Dette skal drages frem.» Opprettelse av et stiftsarkiv ville ifølge Krag bli «til megen Velsignelse for hele vor Landsdel. Af dets gulnede Skatkammer kunne der være trukket frem Kundskab om det og dem, vi til vor egen Skam har glemt». Krag, som ivret for at det skulle opprettes et statsarkiv i Kristiansand, døde i 1933, året før statsarkivet ble etablert.

Det har vært drevet populærformidling i Norge på bakgrunn av arkivmateriale gjennom hele 1900-tallet. De siste 10–20 årene er formidling blitt høyere prioritert og utført i mer organiserte former gjennom tidsskrifter og fysiske utstillinger og ikke minst på Internett.

Juridiske grenser

For mange er det mer interessant å bruke tid på å lese om en dramatisk hendelse i 1950 enn om en i 1650 fordi nær fortid, særlig fra eget lokalmiljø, kan berøre en selv eller ens nære familie. Derfor kan det ofte være en fristende tanke for arkivarer å formidle noe spennende, dramatisk eller ukjent knyttet til enkeltpersoner fra de siste 50–100 årene.

Arkivarenes bruk av kilder til å formidle noe fra de siste 100 årene er imidlertid begrenset av juridiske bestemmelser. Visse opplysninger må skjermes av personvern hensyn. Dette er hjemlet i forvaltningsloven og i særlover. Lovverket gjelder taushetsplikt og muligheten for innsyn. Også arkivarene må rette seg etter regelverket i forbindelse med publisering og formidling. Vi har ikke lov til å vise alle opplysninger og dokumenter til alle som ønsker å se dem på lesesalen vår. Vi kan heller ikke presentere alle kilder for allmennheten, for eksempel på Internett. I henhold til lovgivning og inngåtte avtaler blir det satt sperre for innsyn av forskjellig varighet på de deler av arkivene som inneholder ømfintlige opplysninger om personlige forhold. Av og til må det utøves skjønn når man skal avgjøre hva som er taushetsbelagt, og hva som ikke er det. Regelverket kan ikke fange opp alt.

Forvaltningsloven § 13 sier at enhver som utfører tjeneste eller arbeid for et forvaltningsorgan, plikter å hindre at andre får adgang eller kjennskap til det han i forbindelse med tjenesten eller arbeidet får vite om blant annet noens personlige forhold. Med «personlige forhold» menes ifølge *Rettleiar til offentleglova*, s. 78–82, blant annet fysisk og psykisk helse, seksuell legning, følelsesliv, personlig karakter, visse familie- og hjemforhold, visse sosiale forhold, religiøs og politisk holdning samt mistanke, siktelse, tiltale eller dom i straffesak. Samme rettledning sier at «personlige forhold» er opplysninger som det med god grunn er vanlig å ønske å holde for seg selv, og opplysninger som sammen med andre tilgjengelige opplysninger kan skade eller utlevere en person. Taushetsplikten for personlige forhold kan også gjelde opplysninger om avdøde personer og personer som er forsvunnet.

Gamle straffesaker kan det ofte være spennende å formidle. Straffeprosessloven § 28 sier at enhver kan kreve utskrift av en dom i en bestemt straffesak så lenge det ikke er forbud mot offentlig gjengivelse av dommen.

Kravet kan avslås hvis dommen er eldre enn fem år. Grunnen er at når dommen er sonet, skal den dømte kunne få «lagt saken bak seg». Straffesaker og alt annet arkivmateriale avleveres til Arkivverket når materialet er rundt 25 år.

Men hvor lenge må opplysninger om personlige forhold være klausulert før vi kan formidle dem og bruke dem på annen måte? Forvaltningsloven § 13 c sier at taushetsplikten bortfaller etter 60 år fra siste innførsel når ikke annet er bestemt. Forvaltningslovforskriften § 10 sier at i barnevernssaker og adopsjonssaker faller taushetsplikten bort etter 100 år. Når det gjelder særlover, sier også statistikkloven 100 år, noe som var grunnen til at folketellinga fra 1910 ikke kunne publiseres før i 2010.

Ifølge forvaltningslovforskriften § 11 kan Riksarkivaren, når hensynet til personvernet tilsier det, bestemme at taushetsplikten for opplysninger i saker som oppbevares i Arkivverket, skal gjelde utover 60 år eller utover den frist som ellers gjelder for bortfall av taushetsplikt. Dette må imidlertid gjelde opplysninger som er ekstra sensitive, for eksempel alvorlige straffbare handlinger (mistanke, siktelse eller dom), helseforhold (psykiske lidelser), farskapsaker, seksuelle forhold og skilsmisssaker. De fleste dokumentene i landssviksakene er av Riksarkivaren vedtatt fortsatt klausulert, foreløpig fram til 2014. Mange synes det er ille at Riksarkivaren skal ha rett til å bestemme at enkelte landssviksaker skal være sperret i kanskje 80 år. Noen vil mene at regelverket egentlig beskytter gjerningsmannen mer enn offeret, og at det ikke nødvendigvis er Riksarkivaren som best vet hvem som eventuelt kan ta skade av å få vite hva som skjedde under krigen. Og enkelte mener kanskje at Riksarkivaren på den måten er med på å holde historien skjult unødvendig lenge. Riktignok kan en person få adgang til å se sin egen landssviksak, eller en forsker kan få se sperrede landssviksaker, men vedkommende har da ikke adgang til å publisere alt fra saken eller noe ømfintlig som kan knyttes til en navngitt person.

Arkivverket har ikke rett til å klausulere hele arkiv eller arkivserier hvis disse kan inneholde taushetsbelagte opplysninger. Allmennheten skal ha anledning til å se alle opplysninger som ikke er unntatt offentlighet. Dette innebærer at alle har rett til å se dokumenter hvor de taushetsbelagte opplysningene er fjernet, men likevel ikke hvis de frigitte opplysningene gir et misvisende bilde av saksforholdet (jf. offentleglova § 12).

Dommen er enstemmig.

D o m s s l u t n i n g:

I. [REDAKERT] dømmes for forbrytelse mot provisorisk anordning av 15. desember 1944 om tillegg til straffelovgivningen om forrederi (landssvikanordningen) § 3, jfr. § 2 nr. 1 a og nr. 4, jfr. straffelovens § 86 og § 62, til fengsel i 1 - ett - år samt tap for 10 - ti - år av den i landssvikanordningens § 11 nr. 1 nevnte rettighet.

II. [REDAKERT] dømmes til å tåle inndragning av 2500 - to tusen fem hundre - kroner til forsel for Erstatningsdirektoratet.

Landssvikdom mot en kvinne på Sørlandet i 1946.¹

Hva så med privatarkiver som foreninger, politiske partier, bedrifter og andre private instanser eller personer velger å oppbevare i et statsarkiv? Den som avleverer et slikt arkiv, kan bestemme at arkivet eller deler av det skal unntas fra offentlighet for et antall år, og vilkårene for innsyn kan til og med settes strengere enn det som forvaltningsloven tilsier.

Når det gjelder taushetsplikt, finnes det imidlertid unntak. Det kan for eksempel gis tillatelse til innsyn hvis de taushetsbelagte opplysningene er blitt anonymisert, jf. forvaltningsloven § 13 a pkt. 2. Siden det er stor interesse for forskjellige typer sperret materiale, burde vi kanskje formidle mer av slikt stoff uten personnavn. Men i stedet pleier vi å vente til stoffet er gammelt nok til at vi kan fortelle det vi vil. Å formidle kilder der personnavn og annet er sladdet, vil ikke være hensiktsmessig hvis den benyttede kilden i formidlingssammenhengen gir et skjevt inntrykk eller skaper tvil, nye spørsmål eller rykter hos leserne.

Det kan også gis innsyn hvis opplysningene er alminnelig kjent eller lett tilgjengelige andre steder, jf. forvaltningsloven § 13 a pkt. 3. Men verken arkivarer eller utenforstående arkivbrukere har lov til å publisere alle

1. Statsarkivet i Kristiansand, Nedenes sorenskriveri, Domsprotokoll landssviksaker 1945-1946, s. 276.

sensitive personopplysninger fra en sak ut fra det faktum at saken allerede ble nevnt i en publikasjon i for eksempel 1949. Saken må ha vært nevnt i en allment tilgjengelig publikasjon ikke bare myntet på en engere krets, og den må ha blitt publisert i de seinere år. Hvis kriteriene er oppfylt, kan vi i så fall likevel ikke publisere flere sensitive opplysninger i saken enn dem som er kjent fra før.

Den som bryter taushetsplikten, risikerer påtale og straff. I egenskap av saksbehandlere, lesesalsveiledere, forskere og formidlere rammes arkivarene – i likhet med universitetenes historieforskere – av straffeloven § 121 (fra 1902). Den som forsettlig eller grovt uaktsomt krenker taushetsplikten, risikerer bøter eller fengsel i inntil seks måneder. Hvis man har til hensikt å skaffe seg eller andre en uberettiget vinning, kan fengsel inntil tre år anvendes. Bestemmelsen rammer også taushetsbrudd etter at vedkommende har avsluttet tjenesten eller arbeidet. Dette tilsier at arkivarer må tenke seg godt om før de formidler noe fra de siste 100 årene som er knyttet til navngitte personer. Som regel har arkivarene ansvarlige nettedaktører eller overordnede som de kan rådføre seg med, og som står ansvarlige.

Etiske hensyn

I tillegg til juridiske begrensninger må vi av og til ta forskjellige former for etiske hensyn. Da må vi ofte basere oss på skjønn.

Når det gjelder fotografier, kan det i sjeldne tilfeller være aktuelt å anonymisere ved bruk av sladding. Av og til blir vi kanskje nødt til å velge ikke å vise bildet, for eksempel bevismateriale fra ulykker. Det er mange spørsmål man må ta stilling til når man vurderer å presentere et fotografi. Hvis vi for eksempel har foto av en død russisk krigsfange, så vil det kanskje være av interesse for eventuelle nålevende slektninger, men de er sannsynligvis mer interessert i de faktiske opplysningene knyttet til bildet og ikke det tragiske bildemotivet. Hvis vi ønsker å formidle noe om dette på Internett for å informere eventuelle nålevende slektninger, kan vi nøye oss med å formidle en historie med tekst og nevne at foto finnes. Av og til kan det for øvrig være aktuelt for oss å formidle på andre språk enn norsk.

En russisk krigsfange ble drept våren 1945 og begravd i Jegersberg i Kristiansand, ikke langt fra universitetet og statsarkivet. Etter krigen

ble liket gravd opp. Da så man at kula hadde gått inn i nakken og ut gjennom panna. Han var altså blitt henrettet av tyskerne. Det er flere eksempler med både foto og tekstopplysninger i arkivene vedrørende navngitte krigsfanger som ble henrettet, i tillegg til utallige andre typer tragiske episoder fra krigen. Blir det mer allment interessant og dermed mer aktuelt å formidle stoff når det dokumenterer tyskernes framferd? Vet vi tilstrekkelig om hva tyskerne gjorde, og hvordan de oppførte seg? Har arkivarene en moralsk plikt til å offentliggjøre informasjon om for eksempel menneskerettighetsbrudd, ukjente overgrep og folkemord? Er bildet av den døde russiske krigsfangen for kraftig kost i en papirpublikasjon? Det vil sikkert være delte meninger om dette. Og hva med å vise bildet på Internett? Til det spørsmålet vil sannsynligvis enda flere si at det blir etisk uheldig, kanskje særlig fordi barn eller voksne kan bli sterkt berørt. Viser man et tilsvarende bilde på TV, kan det advares i forveien mot sterke inntrykk. Men på Internett kan bildet få et evig liv, og det er vanskelig å advare i forveien.

De fleste etiske dilemmaene knytter seg til tekstdokumenter. Selv om en arkivkilde ikke inneholder taushetsbelagte opplysninger, kan det hende at vi av etiske hensyn likevel ikke bør formidle informasjonen. I 1905 utga Gabriel Scott «Pider Ro's historier». Pider Ro, eller Johan Petter Bjørnvald, som han egentlig het, levde i Kristiansand fra 1838 til 1915. Han var god til å fortelle historier og skrøner og var informant for Scott. I 1905 ble Pider Ro dømt til ett års fengsel for utuktig omgang med mindreårige gutter. I 2003 formidlet jeg denne historien på statsarkivets nettsider, og den ble omtalt i lokalpressen. Jeg gikk imidlertid ikke nærmere inn på detaljene i saken eller hva de straffbare handlingene gikk ut på, av hensyn til de berørte guttene. Flere av dem levde til slutten av 1900-tallet, og den ene gutten ble en svært kjent psykiater. Ville dette ha hatt allmenn interesse? For en biograf ville en slik opplysning helt sikkert ha vært interessant fordi den for eksempel ville ha blitt vurdert som mulig medvirkende forklaring til personens seinere interesseområder. Uansett er dette et eksempel på at også en kilde som er over 100 år gammel, kan volde hodebry av etiske grunner.

Et annet eksempel på etiske hensyn ved formidling gjelder NS-medlemmer. Personer som har bekledd offentlige stillinger eller utført oppdrag for det offentlige, har ikke krav på beskyttelse for det de har gjort i slike

sammenhenger. Eksempler på offentlige stillinger er fylkesmann, ordfører og lensmann. Også de som hadde høyere verv innen NS-systemet, kan bli omtalt og navngitt. Men man skal ikke avsløre noe annet enn hva de sa eller gjorde i utøvelsen av sin funksjon. Det er ikke alltid helt klart hvor grensene skal gå, og dessuten blir noen grenser naturlig skjøvet på etter hvert som tida går. Noen mener det er greit å navngi slike NS-medlemmer, mens andre mener at man først bør varsle vedkommendes etterkommere.

Den etiske dimensjonen som arkivarene må ta hensyn til, går altså ut på å utøve skjønn og handle på eget ansvar, eventuelt i samråd med overordnede, slik at man ikke sårer eller skader noen selv om det er lov til å formidle opplysningene. I de yrkesetiske retningslinjene for arkivarer står det at disse bør trygge personvernet både for dem som har skapt arkivene, og for dem som finnes registrert i arkivene, særlig dem som ikke har hatt noen innflytelse på bruken eller håndteringen av materialet. I sitt arbeid bør arkivarene ta hensyn til de legitime, men av og til motstridende rettigheter og interesser som kan oppstå hos arbeidsgivere, eiere og brukere av arkiver og personer som er registrert i arkiver – i fortid, nåtid og framtid, heter det også i retningslinjene.

I populærformidlingen må vi arkivarer passe på ikke å formidle noe på en misvisende måte eller såre eller skade andre eller ha et uhederlig motiv bak det vi formidler, for da risikerer vi å bli rammet av straffelovens bestemmelser om taushetsbrudd eller å bli anmeldt av privatpersoner for ærekrenkelse.

Prioritering

Uavhengig av hensynene til regelverk og etikk må arkivarene alltid foreta et valg av tema. Hvilken kilde og hvilke opplysninger skal vi prioritere å formidle?

Vilhelm Krag nevnte at skjebnesvangre begivenheter burde dras fram. En av de mest skjebnesvangre begivenhetene som har rammet Agder, riktignok etter at Krag døde, er den tyske invasjonen 9. april 1940 med påfølgende krigshandlinger. Vi vet at kilder og beretninger som gjelder andre verdenskrig, er interessante for mange. Det er mange krigstemaer å velge mellom. Legger vi mer vekt på å formidle kilder som forteller noe

om norske bragder og tap under krigen, enn om kilder som forteller noe om tyske slike? Hvor langt skal vi gå i å bruke ressurser på fienden? Jeg skal ikke prøve å besvare det, men velger å vise et par kildeeksempler som gjelder okkupasjonen.

Det finnes mange fotografier som viser hvordan begravelsen av tyske falne foregikk på Kristiansand kirkegård i 1940, og hvordan de tyske offiserene og soldatene ble hedret. Det finnes tegninger som viser hvor de enkelte gravene var plassert. Og det finnes fotografier av hvordan gravene i virkeligheten så ut med de opprinnelige korsene. Men først og fremst finnes det mye stoff eller metadata i form av tekstdokumenter. For eksempel finner vi rapporter om funn av tyske lik, og det forekommer obduksjonsrapporter og korrespondanse med de pårørende som fikk dødsbudskapet.

Hvis stoffet ikke inneholder noe som er unntatt fra offentlighet, og det heller ikke er noe etisk i veien for å formidle disse kildene, så er spørsmålet likevel hvem som eventuelt vil være interessert i å lese om dette. De falne tyskernes etterkommere? Tyske medier? Interesserte nordmenn som er opptatt av krigshistorie? Norske medier? Spørsmålene om målgruppe og potensiell interesse gjør det ikke alltid lett å prioritere hva man skal formidle.

Av og til kan det være spennende å formidle noe som for mange innebærer en overraskende nyhet, eller noe som bryter med gjengs oppfatning. Et eksempel var den nevnte historien om at sørlandsikonet Pider Ro ble dømt for utukt. Et annet eksempel var da jeg publiserte kilder om Håvard Hedde på statsarkivets nettsider i 2008. Den populære og norgeskjente setesdølen hadde et vanskelig liv og pådro seg tukthusstraff. Denne historien vakte oppmerksomhet i landsdekkende medier siden den bare delvis hadde vært kjent på Agder inntil da.

Når det så gjelder det ubehagelige, kan jeg ta et eksempel som gjelder trakassering. Den første politikvinnen i Norge ble ansatt ved Kristiansand politikammer i 1910. Snart ble den dyktige Mathilde Henriksen utsatt for graverende ubehageligheter fra en mannlig kollega. Politikvinnen anmeldte kollegaen, og Norge fikk – så langt jeg kan skjønne – sin første virkelig store rettssak knyttet til trakassering av en kvinnelig arbeidskollega. Dommen ble felt i 1913. Mathilde Henriksen vant saken, og kollegaen fikk fengselsstraff og måtte betale en klekkelig erstatning.

Mathilde Henriksen hetses i anonymt sirkulære i 1912.²

Jeg publiserte denne saken med kilder på statsarkivets nettsider sommeren 2010. Da var det 100-årsjubileum for ansettelse av Norges første politikvinne. Rettssaken, som jeg gravde fram fra arkivene våren 2010, og som blant annet inneholder en tvilsom kjærlighetshistorie og intime brev, vakte interesse hos ukebladet *Hjemmet*. Bladet hadde tilfeldigvis et intervju med Mathilde Henriksen i 1911, det året bladet begynte å komme ut på norsk. I *Hjemmet* 47/2010 kom en reportasje om rettssaken med gjengivelse av mye av det som jeg hadde funnet. Reportasjen kunne da bli lest av ukebladets 700 000 lesere. Det er vel og bra at stoffet som vi formidler, når ut til mange. Imidlertid vil vi jo at leserne av stoffet skal skjønne hvor det kommer fra. Haken i dette tilfellet var at *Hjemmets* reporter, som ikke var i kontakt med meg, fullstendig unnlot å oppgi hvor primærkildene finnes, eller at historien fra primærkildene stammer fra nettsidene til Statsarkivet i Kristiansand. Slik *Hjemmets* presentasjon framstår, må leserne ha fått det inntrykket at det var bladet eller reporteren som hadde foretatt arkivundersøkelsene. Dette kan man si er et eksempel på andres misbruk av våre opplysninger om historie – til egen vinning. Redelighet innebærer kreditering. Men kanskje er populærformidlet stoff – i likhet med mye annet – spesielt utsatt for fri bruk til andres inntekt når det ligger på Internett, og særlig når stoffet ligger på offentlige etaters nettsider. Man skulle likevel tro at profesjonelle skribenter, forfattere og utgivere respekterte vanlige kjøre- og høflighetsregler.

2. Statsarkivet i Kristiansand, Kristiansand politikammer, Justisdøm 53/1913, pakke 893.

Med hensyn til prioritering lar vi oss nok av og til styre av hva som blir jubilert til enhver tid. Et eksempel på hva som skal feires i 2011, er Roald Amundsens vellykkede sørpolekspedisjon. Medlemmene av ekspedisjonen gjorde forberedelsene sine i Kristiansand og Flekkerøy-området sommeren 1910. I 2007 publiserte jeg en presentasjon av dette på statsarkivets nettsider, noe som også førte til fyldig avisomtale. I 2011 kommer Arkivverket til å formidle arkivkilder om Amundsen. I dette tilfellet kan man, om man vil, rette søkelyset mot at Sørlandets betydning for ekspedisjonens forberedelser er neglisjert i polarlitteraturen. Dermed er dette et eksempel på at historie gjennom arkivdokumentasjon kan bidra til å profilere en by eller bygd.

Rundt 1886 skjedde det noe alvorlig i Arendal. Da den økonomiske depresjonen satte inn fra 1880-årene, ble det problemer for rederne og næringslivet ellers. Særlig store problemer ble det for Arendals Privatbank. Denne kredittbanken hadde lånt ut mye penger med dårlig sikring. Axel Herlofson var banksjef fram til konkursen i 1886. Han gikk også selv konkurs. På grunn av uregelmessigheter og bedrageri ble Herlofson dømt til seks års fengsel. Dommen ble felt i underretten hos byfogden i Arendal i 1887. Før rettsaken prøvde Herlofson å rømme ut av landet, men han ble arrestert i Kristiansand. Grunnen til den strenge dommen var at Herlofsons graverende økonomiske disposisjoner hadde påført banken en så stor krise at de utløste det såkalte «arendalskrakket». Krakket førte til at mange bedrifter gikk konkurs, familier ble ruinert og Arendals storhetstid tok slutt, og konsekvensene ble enorme for deler av Aust-Agder i mange tiår framover.

Man skal sannsynligvis lete lenge etter en økonomisk katastrofe av tilsvarende dimensjoner, hvor en enkeltperson har så mye skyld, i norsk historie. Likevel er det påfallende å se at denne saken og denne mannen i liten grad er omtalt i historiske framstillinger. Dersom det er slik at forfattere eller de som har bevilget penger til historieprosjektene, har unnlatt å formidle dette av frykt for negative reaksjoner i lokalsamfunnet eller for ikke å sette et lokalsamfunn eller en etterslekt i et ugunstig historisk lys, så er dette et eksempel på bevisst skjuling av historisk informasjon. Det er først i de aller seineste årene at episoden er omtalt på Internett og knyttet direkte til Herlofson og dommen mot ham. Kanskje bør arkivarene av og til bidra til å rette opp skjevheter eller oppfatninger ved å formidle kilder som kan gi mer balansert kunnskap om historiske temaer.

hi 11 Krom 80 ym. 11
 med sin fæder Herlofson som forfatter af 77
 hi Statsloven til den 11 Krom 1211-80 ym.
 om andet forfatter af 77 ym.
 som oplyst i den 11 Krom 1211-80 ym.
 Thi kendes for Ret:
 Børnechef Axel Herlofson har for, derbyrdet
 med Krom-lov 21.8.8 og lov 21.8.828 og 29 af Krom-
 lov 6.8.11 at påfatte til Straf i 6-ve-
 det samt offret fra sit Amt i 6-ve-
 part og sit Amt i 6-ve-
 Herlofson. Børnechefen

Dommen mot Axel Herlofson 1887.³

Et annet emneområde som godt kunne prioriteres mer, ikke bare i formidlingsammenheng, men også i forskning, er minoritetene. To av de nasjonale minoritetene i Norge er jøder og romani (tater). I Agder-arkivene finnes det mye informasjon om begge gruppene. Merkelig nok har ingen gitt seg i kast med å forske i Agder-jødernes historie før helt nylig. I slutten av 2010 utkom boka *Jakten etter jødene på Agder*.⁴ Men boka gir informasjon bare fra andre verdenskrig. Kanskje forskere hittil ikke har funnet temaet Agder-jødernes historie interessant nok, selv om det omfatter så dramatiske fenomener som forfølgelser og antisemittisme? Kanskje man har trodd at det ikke finnes så mye kildemateriale i arkivene, eller at det ikke har bodd noen jøder på Agder før andre verdenskrig?

Arkivene gir opplysninger om ikke bare jødiske menn, men også jødiske kvinner og barn. I 1939 prøvde en familie i Kristiansand å få en jødisk gutt til Norge fra Sveits. Det var mange som prøvde å flykte fra kontinentet til Agder på den tida. Et fotografi av gutten ligger ved søknaden. Som regel ble det avslag på slike søknader. Det ble det også for denne gutten.

3. Statsarkivet i Kristiansand, Arendal byfogd, Domsprotokoll 1882–1888, 6, s. 546.

4. Thomas V.H. Hagen, Gro Kvanvig og Roger Tronstad (2010), *Jakten etter jødene på Agder: Fortellinger om det sørlandske holocaust*. Kristiansand: Stiftelsen Arkivet.

Underkjend Ida Fein tillæder sig hermed at
 meddele, at den inden 9de Mars 1910 anmeldte Pariserbazaren
 for idg. af et gebruk og bedes dermed, indskrives af Arendals
 Handelsregister.
 Arendal den 26 April 1911
 Ida Fein.

Registreret idg.
 Arendals Magistrat den 27 April 1911
 Emil Høy.

Den jødiske kvinnen Ida Fein melder at forretningen Pariserbazaren i Arendal er opphørt, i 1911.⁵

I arkivene finnes også informasjon om jøder som drev forretningsvirksomhet på Agder, blant dem kvinner. En av dem var Ida Fein, medlem av en familie som rundt 1910 var bosatt i Arendal. Der var hun styreformann i to firmaer. I arkivene finnes for øvrig mye informasjon om handelsvirksomheten som familien drev rundt om på Agder. Noen av familiemedlemmene ble drept i Auschwitz under andre verdenskrig.

Av og til kan valg av tema til populærformidling bli påvirket av hva som er «i vinden», uavhengig av jubileum. Nylig nedsatte regjeringen et utvalg som skal kartlegge konsekvenser av norsk romanipolitikk. Utvalget skal gjennomgå skriftlige og muntlige kilder på området. Dette omfatter blant annet arkivundersøkelser og gjennomgang av forskningsmateriale og historiske dokumenter. Det kan være gunstig å benytte slike anledninger – på samme måte som jubileer – til å formidle aktuelle kilder fordi det da kan være lettere for oss å få oppmerksomhet og flere lesere.

5. Statsarkivet i Kristiansand, Arendal byfogd, Bilag til firmaregister B 3, 1908–1915, Kd-0009.

Konklusjon

Vi arkivarer har både regelverk og andre hensyn å ta før vi velger hva som skal formidles. Jo tettere man legger seg opp mot de juridiske og etiske grensene for hva som kan formidles, og jo mer man prioriterer stoff om hendelser og fenomener som har vært oppfattet som pirrende, uortodokse, ubehagelige, unormale, kriminelle eller unasjonale, desto mer spennende blir stoffet for folk flest og for mediene. Jeg må innrømme at jeg syns nett-opp disse kategoriene kilder og historier er de mest spennende å benytte ved populærformidling. Det viser seg da også at både publikum og presse responderer mer på slikt stoff.

Det er svært mye å øse av når vi skal velge kilder, temaer og vinklinger. Kanskje det likevel ikke er så viktig å problematisere hva som bør prioriteres, men at det er mangfoldet som er det viktigste?

Hva var det Henrik Wergeland sa i den siste strofen av «Archiv-Visen»?

Archivaren

– Gud bevar'en! –

elsker da sit Støv.

Han i det jo finder

Norges Hædersminder.

I sin Kjælder

boer han heller

end blandt Rankens Løv.

Wergeland har helt rett i at arkivarer syns det er spennende å arbeide i en støvete kjeller. Der kan vi daglig vasse rundt i nærkontakt med historiske kilder og velge blant ukjente godbiter på øverste hylle i stedet for å være blant «rankens løv».